

“Слово” Іларіона і час будівничої діяльності Ярослава

Петро Толочко
доктор істор. наук,
академік НАН України,
директор
Інституту археології
НАН України,
м. Київ

Про час будівництва в Києві “міста” Ярослава історики сперечаються, починаючи з першої чверті XIX ст. (детальніше див., зокрема [1]). Причиною цього є суперечливість літописних свідчень. У “Повісті минулих літ” розповідь про закладення “города великого” з Золотими воротами, Софійським собором, церквою Благовіщення, а також монастирями св. Георгія і св. Ірини вмішена за 1037 р. ([2], с. 102). У Новгородському першому літописі, як і в низці пізніших літописних списків, про це будівництво повідомлено у статтях за 1017 і 1037 рр. ([3], с. 180).

Дослідники віддають перевагу одному з цих названих свідчень. Одним історикам здавалося, що істинним є повідомлення “Повісті минулих літ”, інші схильні були більше довіряти Новгородському першому літопису. Автору цих рядків неодноразово доводилося звертатися до цієї проблеми й обґрунтовувати ранню дату будівничої діяльності Ярослава ([1], с. 94-105; [4], с. 71-78).

Повернутися до цієї теми доводиться у зв’язку з виходом праці *Н. Нікітенко*, в якій запропоновано зовсім новий і несподіваний розв’язок спірного питання про час побудови “міста Ярослава”. Згідно з нею, обговорювати літописні свідчення немає сенсу, оскільки *Ярослав Мудрий* взагалі не мав відношення до цього будівництва. Його здійснив *Володимир Святославович*, а на долю Ярослава залишилися,

нібито, лише ремонт Софії після пожежі 1017 р., упорядкування садиби митрополита і, можливо, розпис західної частини центрального нефа ([5], с. 241). До джерел натхнення автора входить повідомлення *Тітмара Мерзебурзького* про монастир св. Софії, в якому архієпископ Києва зустрічав *Болеслава Хороброго* і *Святополка* в 1018 р., а також “Слово про закон і благодать”, яке називає *Ярослава* продовжувачем справи свого батька.

Свідчення Тітмара справді вказує на наявність у Києві в 1018 р. монастиря (або лише собору) св. Софії, але зовсім нічого не каже ні про те, коли його зведено, ні про те, з якого матеріалу споруджено. До *Н. Нікітенко* з приводу цього не було розходжень. Дослідники погоджувалися, що **в Тітмара йдеться про дерев’яну Софію**. У зв’язку з тим, що 1017 р. цей монастир зазнав пожежі, *Ярославу* й довелося працювати над будівництвом кам’яного храму св. Софії. *Н. Нікітенко* вважає, що в *Тітмара* мова йде про кам’яний кафедральний собор, а оскільки *Ярослав* “осуществить его строительство за короткий период своего киевского княжения в 1016-1017 гг. не мог”, значить його зведено ще *Володимиром Святославовичем* ([5], с. 219, 249). Як бачимо, одне недоговорене припущення перетворилося в аргумент для іншого.

Немає потреби спеціально зупинятися тут на свідченнях *Тітмара Мерзебурзького*, оскільки більше за те, що про них уже відомо з літератури, сказати важко. Найповніше й найґрунтовніше їх розглянув польський історик-русист *А. Понне*, з ним, загалом, можна погодитися [6].

Поставлення Іларіона митрополитом у Софії Київській.
Мініатюра Радзівілівського літопису. XV ст.

Не все так однозначно й зі свідченнями “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона. У ньому міститься знаменита фраза, яка проводить історичну паралель між Володимиром і Ярославом та єрусалимськими царями Давидом і Соломоном: *“Иже недокончаная твоя наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божій великий святыйн его премудрости съезда на святость и освященіе граду твоєму”* ([7], с. 168).

Ще Д.В. Айналов із цих слів зробив логічний висновок про те, що Ярослав продовжив справу батька, а задум побудувати церкву св. Софії, очевидно, виник ще у Володимира Святославовича. Продовжуючи свою думку, він стверджував, що храм св. Софії закладено 1017 р., а завершено через 20 років, у 1037 р., оскільки за цей рік у “Повісті минулих літ” повідомлено про завершення його будівництва й заснуванні в ньому бібліотеки ([8], с. 36-37). Усі наступні прихильники ранньої дати будівництва св. Софії Київської саме так розуміли слова Іларіона.

Н.М. Нікітенко “вичитала” в них значно більше. Спочатку обережно припустила, що “Слово” Іларіона свідчить про причетність Володимира до створення Софійського храму, а потім і зовсім оголосила його єдиним будівничим. Територія давнього Києва, яка в науці отримала назву “міста Ярослава”, уже на початку XI ст. була давно освоєною місцевістю. Тут, згідно з дослідницею, наприкінці правління Володимира виникла низка монументальних споруд, зокрема Софійський собор і потужні оборонні споруди з Золотими воротами ([5], с. 249).

Мовчання літописів з цього приводу Н.М. Нікітенко пояснила тенденційною улесливістю літописців часів Ярослава та його синів, які все зроблене двома князями приписали одному Ярославу. І знову жодних доказів, одна лише авторська інтуїція. Адже відомо, що літописний образ Ярослава, на що звертали увагу й інші, не є однозначно позитивним, а його діяльність висвітлено в літописі не повніше, аніж діяльність Володимира.

Висновок про будівництво св. Софії і нової київської фортеці Володимиром, судячи з усього, зумовив необхідність припустити Н. Нікітенко нове датування “Слова”, значно раніше, аніж вважали до цього часу. Вирішальною обставиною для нього послугував факт повного збігу Пасхи (Великодня) і Благовіщення, яке трапилося за життя Ярослава лише одного разу — 25 березня 1022 р. Цього дня, як вважає Н.М. Нікітенко, воно й було виголошене ([5], с. 206-209).

Свого часу М.М. Розов вважав, що “Слово” Іларіона виголошено вперше 26 березня 1049 р., коли Пасха припала на другий день Благовіщення ([7], с. 148). Аналогічне зближення двох найважливіших церковних свят було також і в 1038 р., але віднести “Слово” до цього року не дозволила М.М. Розову та обставина, що на той час, як він думав, ще не була збудована й прикрашена Софія, і не було ще монастирів (очевидно, Ірининського та Георгіївського) “на горах” у Києві, про які говорить Іларіон ([7], с. 147).

Варто сказати, що не всі дослідники “Слова” при визначенні часу його створення користувалися жорсткою прив'язкою збігу (повного чи близько-

го) Благовіщення і Пасхи. На думку Людольфа Мюллера, “Слово” було виголошене 15 липня 1050 р. як данина пам'яті князю Володимиру Святославовичу ([9], с. 14-15). Приурочення “Слова” до дня пам'яті Володимира, судячи з його змісту і пафосу, видається обгрунтованим. На користь цього, нібито, свідчить і та обставина, що в деяких церковних збірниках (починаючи, щоправда з XV ст.) “Слово” вміщено під 15 липня.

Отже, діапазон пошуків дати “Слова”, обмежений тривалий час 1037 роком (коли, згідно з багатьма дослідниками, споруджено Софію Київську) і 1050 роком (літописною датою смерті Ірини), поповнився за останній час ще й 1022 роком. Відсутність у творі Іларіона чітких хронологічних свідчень (окрім приписки) ускладнює визначення точного часу його створення. І, все ж таки, найкоректнішою видається так звана пізня дата створення “Слова”. Підстави для такого твердження містяться в самому тексті твору. Іларіон, звертаючись до Володимира Святославовича, говорить про його внуків і правнуків. *“Виже вьнукы твоя и правнукы, како живуть, како храннии суть Господемь, како благовьѣрие держать по прѣданію твоєму, како въ святыхъ церкви чястятъ, како славятъ Христа, како поклоняютъ имени его”* ([7], с. 169). Звісно, тут йдеться не просто про внуків і правнуків, які щойно з'явилися на світ, але про внуків і правнуків — князів, які відвідують церкву, живуть згідно з заповідями Володимира й славлять Христа.

Але в 1022 р. у Володимира не було правнуків. Перший із них — Ростислав Володимирович з'явився на світ, очевидно, не раніше кінця 30-х років XI ст. Старші діти Ізяслава та Святослава Ярославовичів народилися ще пізніше — наприкінці 40-х - початку 50-х років XI ст. Сказане стосується і спадкоємців Ізяслава Володимировича, хоча їх, швидше за все, Іларіон і не мав на увазі. До того ж, якби “Слово” було написане вже 1022 р., Іларіон не міг би говорити у множині не лише про правнуків Володимира, але й про онуків. До цього часу в Ярослава народився лише один син Володимир, та й тому було всього два роки. “Частити” до церкви й славити Христа він не міг. Ізяслав з'явився на світ 1024 р., Святослав — 1027 р., Всеволод — 1030 р., Ігор — між 1031-1035 рр., Вячеслав — 1036 р.

Отож, процитований вище текст про внуків і правнуків Володимира виразно говорить про порівняно пізній час створення “Слова”. Навіть

якщо припустити, що правнуки були малолітніми, то й тоді звернення до них у множині не могло з'явитися раніше кінця 40-х - початку 50-х років XI ст. *

Позбавлені коректності міркування *Н.М. Нікітенко* й про те, що в час написання "Слова" *Іларіон* був порівняно молодою людиною, який ще не отримав високої церковний сан. Свідченням цьому є нібито слова, які називають єпископів Русі "нашими батьками", з якими часто радився *Володимир*. "**Ты же съ новыми нашими отци епископы сънимаюся чясто, съ многымъ съмѣреніемъ съвѣщаваашася**" ([7], с. 168). Але ця фраза не може бути аргументом на користь відносної молодості *Іларіона* і невисокого його церковного сану часів створення ним "Слова". Перші єпископи Русі були для нього "нашими батьками" незалежно від його віку й сану.

Отже, в "Слові" немає свідчень, які би вказували на ранню дату його створення, Навпаки, в ньому все (аж до приписки) говорить про те, що цей твір створений в час зеніту правління Ярослава і діяльності самого Іларіона.

Можливо, найбільше про це можна судити на підставі аналізу змісту "Слова" та його літературного стилю. Вони, безперечно, виказують в авторі не юного й скромного пресвітера церкви св. Апостолів у селі Берестовому, але високо освіченого й навченого життєвим досвідом церковного ієрарха. Звичайно, мали рацію *Д.С. Лихачов*, *М.А. Алпатов* та інші дослідники, які бачили в "Слові" не лише чудовий зразок урочистого церковного красномовства, але також і державно-політичну декларацію ([10], с. 36; ([11], с. 115)). В ньому чітко звучить тема прославлення Русі, та її просвітників — князя *Володимира* й продовжувача його справи *Ярослава Володимировича*.

І, звичайно, лише в часи розквіту Русі могла з'явитися в "Слові" фраза про те, що вона **"вѣдома и слышима естъ всѣми четьрьми конци земли"**. Швидше за все, *Іларіон* тут мав на увазі ту славу Русі, яка підтверджена багатьма династичними шлюбами сім'ї *Ярослава* з царськими й королівськими домами Візантії, Німеччини, Норвегії, Франції. Останній із них, як відомо, відбувся близько 1049 р.

Жодного ідейного розходження "Слова" з літописом, про що можна прочитати в літературі, немає. Обидва твори містять практично ідентичні оцінки діяльності князів *Володимира* й *Ярослава*. Згідно зі статтею 1037 р. "Повісті минулих літ", перший — **"землю взора и ѹмягчи, рекше крещеньемъ просвѣтивъ"**, другий — **"насъя книжныи словесы сердца вѣрныхъ людей"**. Характерно, що в літописній похвалі *Ярославу* за діяння з розбудови Києва й поширення християнської віри на Русі міститься й прозоре порівняння його з царем *Соломоном* ([2], с. 102).

Звісно, тема ця могла прозвучати в "Слові" й літописі не в період драматичних подій міжкняжої боротьби за київський стіл, коли *Ярослав* міг хіба що мріяти про виконання заповітів батька, а в мирний час князювання, коли він залишився самовладцем у Русі й багато встиг уже зробити. Сказане вище не дає підстав для перегляду датувань "Слова", запропонованих найвідомішими його дослідниками *М.М. Розовим* і *Л. Мюллером*. Вони належать до апогею правління *Ярослава Мудрого* й, до того ж, узгоджуються з тим, що сказано в "Слові" про внуків і правнуків *Володимира*.

Не таким переконливим виглядає припущення, що *Іларіон* написав "Слово" уже в сані митрополита. Цьому суперечить та обставина, що настолювано його на кафедрі в 1051 р. а *Ірина* — дружина *Ярослава*, до якої він звертається у "Слові", як до живої, померла в 1050 р. Щоправда, події ці є практично одночасними, і як літописець розніс їх у статті різних років, сказати складно.

При визначенні часу створення "Слова" не можна абстрагуватися від його завершальної фрази. **"Азъ милостію человеколюбиваго Бога мнихъ и презвитеръ Іларіонъ изволеніемъ его отъ благочестивныхъ епископъ священтъ выхъ и настолованъ въ вѣлицѣмъ и вогохранимѣмъ градѣ Киевѣ, яко быти ми въ немъ митрополитѣ, пастѹхѹ же и учителю. Быша же си въ лѣто 6559 владычествующю благовѣрному каганѹ Ярославѹ сыну Владимірю. Аминь"** ([7], с. 175).

Поза сумнівом, що ця приписка до основного тексту є своєрідним авторським автографом. Можна припустити, що вона не обов'язково є синхронною до всього тексту, проте якихось переконливих даних занадто відривати її в часі від завершення "Слова" у нас також немає. Більше підстав є припускати, що свою промову *Іларіон* склав у зв'язку з вибранням його митрополитом, за якийсь час до урочистого акту настолювання в св. Софії.

Зрозуміло, щоб розглядати *Володимира* фундатором і будівничим Софії Київської, не обов'язково робити "Слово" *Іларіона* давнішим. Адже **проблема полягає не в тому, коли "Слово" написано, а в тому, що в ньому написано**. Паралель між *Давидом* і *Соломоном*, з одного боку, та *Володимиром* і *Ярославом*, з іншого, ще *Д.В. Айналову* здавалась "драгоценной исторической правдой", яка проливає світло істини на будівництво св. Софії. На долю *Ярослава*, на думку історика, припало нібито лише виконання планів *Володимира* щодо створення церкви св. Софії, а не самостійне винайдення цього плану. Будували храм ті самі майстри, яких запросив *Володимир* для будівництва Десятинної церкви ([8], с. 35-36).

Надалі дослідники не сумнівалися в такому трактуванні алегорії *Іларіона*, хоча й не вважали, що до неї треба ставитися буквально. Адже незалежно від часу зведення св. Софії і "міста *Ярослава*", їхнього будівничого завжди можна було назвати продовжувачем справи *Володимира*. *Н.М. Нікітенко*, про що сказано вище, пішла далі *Д.В. Айналова*, по суті, відмовивши *Ярославу Мудрому* в праві не лише на задум грандіозного київського будівництва, але й на його виконання **.

Але, якщо б ми прийняли й буквально історичну паралель *Іларіона*, все одно будівничим св. Софії та Києва мусили би визнати *Ярослава*. Відомо, що *Давид* задумав спорудити величний храм для поклоніння Господу, але не виконав свого задуму. Бог возвістив йому через пророка *Нафана*, що цей храм буде збудований у мирне царювання його сина *Соломона*. Перед своєю смертю *Давид* вручив *Соломону* план і креслення храму. Проте до виконання своїх обов'язків перед батьком *Соломон* приступив не відразу, а лише після того, як остаточно утвердився на престолі. Серед його будівничих звершень був і храм *Ієгові*.

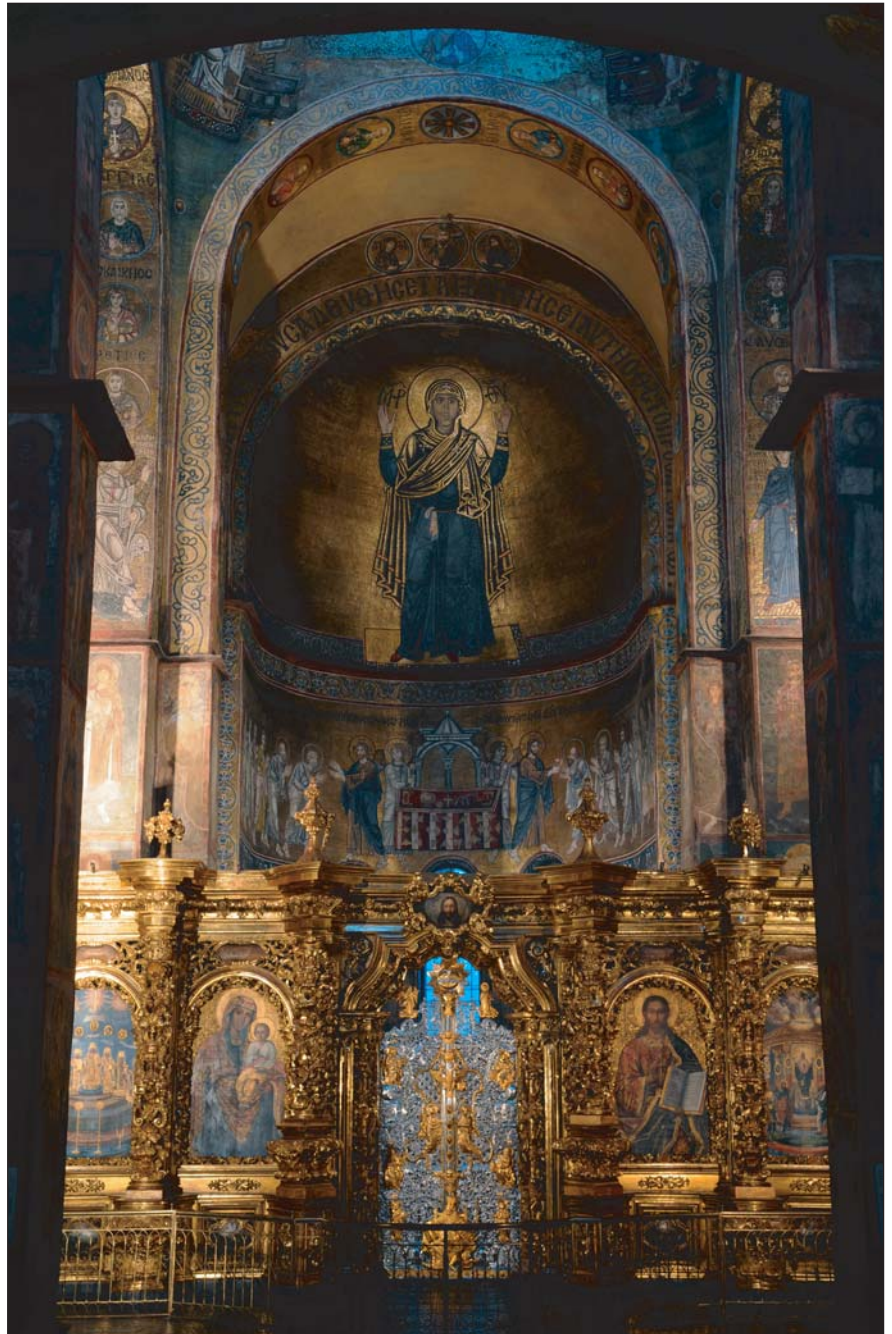
* Все, що не відповідає уявленням *Н.Нікітенко* про ранню хронологію Софії, вона оголошує або фальсифікатом літописців, або пізнішими редакційними доповненнями. До таких вона відносить сюжети про "внуків і правнуків" *Володимира*, а також пасажі, що вказують на те, що "Слово" *Іларіона* написано в часи розквіту Русі. "Панегірик *Ярославу* наприкінці "Слова", — стверджує вона, — міг бути доданим до основного тексту в зеніті його правління". Але для такого відповідального твердження потрібні серйозні текстологічні аргументи, яких у *Н. Нікітенко* немає.

** У своїх покликаннях на джерела *Н. Нікітенко* часто плутає їхні свідчення зі своїми припущеннями. "Слово" *Іларіона* і хроніка *Тітмара Мерзебурзького*, — стверджує вона, — свідчать про виникнення Софії у часи *Володимира*". Насправді, перший автор стверджує, що Софію побудував *Ярослав*, а другий взагалі нічого не говорить про *Володимира*.

Важко сказати, чи вручив Володимир Ярославу креслення храму св. Софії і нового міста, але те, що саме останній був виконавцем цього гігантського на ті часи задуму, не викликає сумнівів. Якби про це нічого не було сказано в літописі, такий висновок можна було би зробити на підставі свідчення “Слова про закон і благодать” Іларіона. Для цього необхідно взяти до уваги не лише початок знаменитої його фрази, який лише й цитує Н. Нікітенко, але і її продовження, а також інші місця цього твору. Вони не залишають сумнівів, що будівничим св. Софії і нового міста був Ярослав. *“Иже дом Божий великын святын его прѣмудрости създа на святость и освящение граду твоєму, юже съ всякою красотою украси, златомъ и сребромъ, и каменіємъ драгынмъ, и съсуды, честныими И славный градъ твои Киевъ величствомъ яко вѣнцемъ обожилъ”*.

З подальшої розповіді Іларіона випливає, що Ярослав побудував також церкву Благовіщення на міських воротах: *“И церковь на Великынхъ вратѣхъ създа во ния перваа господьскаго праздника, Святаго Благовещенія”* ([7], с. 178).

Перерахувавши зроблене Ярославом, Іларіон звертається до Володимира встати з гробу й подивитися на діяння сина: *“Отряси сонъ, възведи очи, да видиши какая тя чести Господь тамо съподовиъ и на земли не беспамятна оставилъ сыномъ твоимъ, възстани виждь чадо свое Георгія ..., виждь красящаго столъ земли твоєи и възрадуйся и възвеселися ..., виждь же и градъ величствомъ сіяющъ, виждь церкви цветущи, виждь хрестіанство растущє, виждь градъ иконами святынхъ освѣщаємъ”* ([7], с. 169). Поза сумнівом, тут йдеться про нове місто, якого Володимир не бачив за життя, тому Іларіон просить його порадіти за “чадо свое Георгія” і молитися за *“благовѣрнѣмъ каганѣ нашємъ Георгіи”* ([7], с. 170).

Головний вівтар Софії Київської

Сказане не залишає сумнівів у тому, що будівничим нової київської фортеці, Софійського собору й інших храмів Іларіон вважав Ярослава Мудрого.

Література

1. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
2. Повесть временных лет. Ч.1. — М.-Л., 1950.
3. Новгородская первая летопись. — М.-Л., 1950.
4. Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1982.
5. Нікітенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. — К., 1999.
6. Поппе А. Заснування Софії Київської // Уіж. 1965. — №6. — С.97-104; 1969. — №6. — С.98-105.
7. Розов Н.Н. Синаодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // Slavia, casopis pro slovanskou filologii. — Praha, 1963. — Roc. XXXII. — Ses. 2, s. 141-175.
8. Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. — СПб. 1917.
9. Muller L. Die Werke des Metropoliten Ilarion. — Munchen. 1971. - SS. 14-15.
10. Лихачев Д.С. Великое наследие: Классические произведения литературы древней Руси // Лихачев Д.С. Избранные работы. — Л., 1987.
11. Алпатов М.А. Русская летописная мысль и Западная Европа: XII-XVII вв. — М., 1979.